

Kunst die van de muur afkomt

kunst als interventie in een leeromgeving

Carolien Oostveen

Het is regelmatig in het nieuws, we kijken tussen de 9 en 22 seconden naar een kunstwerk in een museum.¹ En dat zijn dan ook nog de kunstliefhebbers, mensen die bewust ergens kunst gaan kijken. Het grote verschil met 15 jaar geleden is dat we er nu een selfie bij maken, maar we kijken nog steeds heel kort naar een schilderij of beeld. Blijkbaar kost het ons moeite om er langer bij te blijven.

Het lijkt daarnaast wel dat om ons uit te nodigen, en dan bedoel ik, wij, die mensen die in ruimtes zijn waar kunst hangt en staat, allerlei boeken worden geschreven over hoe we beter naar kunst kunnen kijken. Wieteke van Zeil van de Volkskrant toont ons elke week een klein stukje op een schilderij in de rubriek *Oog voor Detail*.² Ze analyseert dit kleine stukje op beeld en welke bijdrage het levert aan het schilderij, welke vragen het oproept of welke betekenis het heeft. Zij heeft twee boeken geschreven over kijken. In haar recente boek *De kunst van opmerkzaamheid*³ nodigt zij uit om als kijker dat te gebruiken wat je zelf al weet en kent en voelt. Het gaat er, volgens haar om, dat jij als toeschouwer voor een deel mee de betekenis aan het kunstwerk geeft. Het zogenaamde 'kijkersaandeel'. Zelf de verf en kwasten pakken, of potlood en papier helpt om beter te begrijpen wat een kunstenaar doormaakt in het maken van een kunstwerk. En dat zowel het geheel als het detail van belang zijn. Je kan je niet focussen op een van beiden. Dat wissel je af als maker. Zij nodigt ons als kijker uit om dat ook te doen.

De Baak Hospitality⁴ heeft de ruimte om te exposeren, zowel op haar locatie in Noordwijk als in Driebergen. Elke twee tot drie maanden wisselt de exposant. Er is aandacht voor de inrichting en op welke manier kunst een bijdrage kan leveren aan de leeromgeving. De oprichter van De Baak, Charles Maitland, heeft vanaf de start erkend dat kunst, cultuur en natuur in een leeromgeving van grote toegevoegde waarde zijn. Maar hoe zorg je ervoor dat de mensen die daar leiderschapsprogramma's volgen en de trainers die de programma's geven meer bewust met deze kunstexposities om gaan. Dat ze écht zien wat er hangt. Het niet het artistieke behang is op weg naar de koffie, maar ze langer blijven kijken, zich laten raken.

Guendaline Stinkens, directeur en Tanja Kivits, yield manager bij De Baak Hospitality klopten aan bij HKU lectoraat Kunst en Professionalisering (KP)⁵ met de vraag: Hoe zorg je ervoor dat de kunst van de muur komt? Hiermee bedoelden ze dat de kunst door de ogen en misschien wel met de handen wordt vastgepakt door de deelnemers, hen even in een andere wereld brengt. Ze er betekenis aan geven, die een bijdrage heeft aan hun leren.

Naast mijn werk als onderzoeker bij HKU lectoraat KP, ben ik al jarenlang communicatie- en leiderschapstrainer. Ik word ingezet door verschillende bureaus en bij diverse klanten. Tevens heb ik een beeldende achtergrond door mijn opleiding aan de kunstacademie in Arnhem. Ik ken dus beide werkvelden. Daarom werd ik als onderzoeker gevraagd om met deze vraag aan de slag te gaan. Hoe kan het kijken naar beeldende kunst aangewakkerd worden bij trainers en deelnemers in hun trainingen, zodat de kunst hen een ervaring biedt, waardoor mogelijk opnieuw naar het leerproces of de eigen ontwikkeling gekeken kan worden. Dat is de kern van mijn onderzoek waar ik mee op pad ging. Ik mag daarvoor ook de exposities op beide locaties bepalen en inrichten.

Kunstwerken echt zien en ervaren

Er zijn allerlei educatieve programma's binnen musea om mensen en kinderen beter te laten kijken en daardoor een andere ervaring te laten opdoen bij het kijken naar kunst. Er wordt kinderen gevraagd wat ze zien, wat ze ervaren. Samen in gesprek te zijn over het werk en hoe ze dit herkennen. Maar hoe doe je dat nu in een omgeving waar het in eerste instantie niet gaat om kunst kijken, maar om leren. Het enige wat ik weet is dat de deelnemers in de Baak trainingen als eerste uitgenodigd worden om open te staan voor verrassing. De Baak biedt vormen en ruimte aan in hun programma's waardoor deelnemers geconfronteerd worden met datgene wat zij niet wisten van henzelf, het onbekende te ontmoeten. Het is daarvoor belangrijk om je open te stellen als deelnemer, anders gebeurt er weinig.

De trainers, de begeleiders van de diverse opleidingsprogramma's bij De Baak, bieden dan ook bijzondere werkvormen, oefeningen en interventies aan. Maar met kunst is dat anders. Zoals Martin Groenhuis, manager van de Baak trainers,

mij vertelde. Door de onbekendheid er mee en het feit dat ze het goed willen aanbieden is er drempelvrees in het gebruiken van de kunst. "Stiekem", zegt hij, "is er een basale angst om kunst een plek te geven in het opleidingsprogramma. Daarin zijn zij niet volleerd. Daarom stellen ze de vraag: kan je er niet meer over uitleggen". Een kleine paradox: de deelnemers uitnodigen tot het onbekende en zelf als trainer moeite hebben met het inzetten van een onbekende oefening. Ik ga op zoek naar vormen, ik noem ze interventies, die bij de exposities passen en laagdrempelig zijn in gebruik. Het is belangrijk dat de trainers zich zeker voelen om het aan te bieden en zich realiseren dat het feit dat ze geen verstand hebben van kunst er eigenlijk niet toe doet. Hun professe als trainer zou voldoende zekerheid moeten geven. De laagdrempeligheid zit ook in het gemak. Het mag geen moeite kosten om het daadwerkelijk te pakken, en het gebruiken voor in eerste instantie de trainers, maar ook voor de deelnemers. Mijn beeld bij de start van het onderzoek is dat in de leerruimtes iets te vinden is over de expositie. Dit is meer dan een aankondiging en een uitleg van de werken. Het is een uitnodiging om naar de kunst te kijken en er iets mee te doen. Ondertussen lopen er twee exposities bij De Baak. Bij de Baak Seaside in Noordwijk toont de jonge kunstenaar Jelle Slof⁶ zijn geschilderde alledaagse objecten en op landgoed De Horst in Driebergen toont Annemiek Vera⁷, beeldend kunstenaar en docent schilderen op HKU, haar levensgrote portretten. Dit zijn de eerste twee exposities om interventies over en voor te verzinnen.

Expositie 1 Leg End door Jelle Slof in Noordwijk

In een van de bijeenkomsten met de onderzoekers bij het lectoraat breng ik de vraag in over welke interventies werken. Met interventies bedoel ik een effectieve (werk)vorm met de gepresenteerde kunstwerken die in de training tussendoor makkelijk is toe te passen. We zijn in een lokaal ergens op de HKU in Utrecht. Ter voorbereiding heb ik het werk van Jelle Slof dat momenteel geëxposeerd wordt op A4-tjes gekopieerd. Op elke blad staat een schilderij van Jelle. Daarbij heb ik op de achterkant de titel van het werk, het jaartal van maken, de maten van het werk, het materiaal, en de prijs van het werk geschreven. Daaronder in een kader staat bij elk werk een eigen opdracht. Zo heb ik de volgende opdrachten bedacht, afgestemd op de plek waar het schilderij hangt of op dat wat er op staat. Het is een experiment hoe je in gesprek komt met een kunstwerk en vooral uitgenodigd word om het kunstwerk preciezer te bekijken.

Bij het schilderij *Child is the father of the man*, dat bij het koffiezetapparaat hangt, is de opdracht als een speurtocht: "Vind me in het restaurant, tussen kopjes koffie en glazen thee. Ik neem je mee, waarheen eigenlijk."

Bij *Replica 1* is de uitnodiging: "Vind me in de kleine koffiehok. Kijk naar me. Zie je iets of niets? Zwijg of spreek ik? En als ik zou spreken: Wat zou ik dan zeggen?"

Of bij *Grote Doe-het-zelf-boek 1* is de opdracht meer poëtisch geformuleerd: "Vind me in de lange gang, waar doe het zelf, de schilderkist, verzamelplek van handarbeid. Wat doe je zo graag zelf en zou je zo graag laten?" *Toiletsupplies 1 t/m 5* roept op hem te vinden in de gang. De opdracht luidt: "Als dit werk het antwoord is op jouw vraag, welk antwoord krijg je dan."

Ik leg de bladen op de grond met de schilderijen naar boven. Elke onderzoeker kiest er een uit. Ik vraag ze of ze willen spelen dat we in Noordwijk zijn en dat ze uitgenodigd worden het werk te zoeken in de gangen. Om vervolgens daar de opdracht verder te lezen.

Alsof het een puzzeltocht is, loopt iedereen een kant op, ze doen alsof ze het werk zoeken en vinden.

Ik blijf achter in het lokaal en wacht tot ze terug komen.

De ervaringen van hun korte reisje zijn verschillend. Nicoline schrijft naar aanleiding van haar reis en ontmoeting met *Child is the father of the man: Onderweg naar het restaurant kijk ik naar de afbeelding. Wat zie ik? Wat zou het betekenen? (jammer dat de titel al verklapt is) Hoe groot is het? Dat is ook al gegeven**

Dan ben ik daar en ik wil meer weten over de context. Waarom bij de koffie? Waarom boven de kast? Waarom op die witte muur? Ik kom niet bij het bestuderen van het werk, dat is een heel ander niveau. Ik kom er niet 'in'. Nicoline is dus vooral bezig met de context door mijn opdracht.

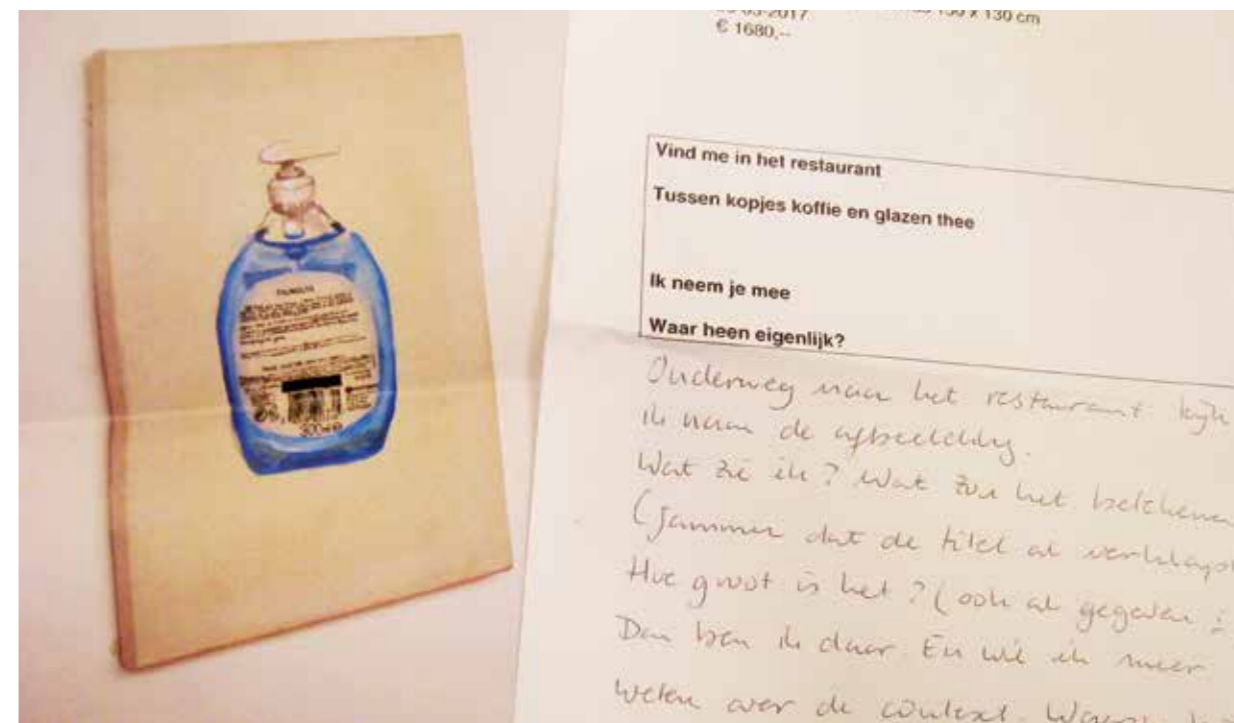
Daan heeft de ervaring van een speurtocht. Zijn reis ging naar 'Replica 1'.

De woorden in de opdracht nodigen hem uit. Elke keer de keuze helpt hem: iets of niets zien, zwijgen of spreken. Om daarna uitgenodigd te worden tot een dialoog met het werk. Hij ervaart het als prettig.

Marco beantwoordt de opdracht bij 'Toiletsupplies 1 t/m 5' met *ontvlucht, herhaal, kijk met een frisse blik, spoel weg, begin opnieuw, fantaseer 1 t/m 4, speel 480 x5/ (35x45)*. Marco ervaart een cyclus waarin je spelen kan.

Er ontstaat een gesprek over de ervaring, over wat wel en niet werkt, welke informatie er in de opdracht nodig is. Prijzen en maten lijken af te leiden. Het brengt informatie die appelleert aan andere kennis, is mijn vermoeden. Daarbij is het van belang dat de toeschouwer in het werk komt door de tekst of vragen die op de achterkant gesteld worden. Met de opdracht die Nicoline kreeg: 'Ik neem je mee, waarheen eigenlijk', komt zij niet verder. Terwijl Daan en Marco zich uitgenodigd voelen om verder te kijken, te associëren, te antwoorden.

Ze geven aan dat het belangrijk is om een inleiding te geven waarin deelnemers van trainingen uitgenodigd worden om even in een kunstwerk te gaan en hun vragen er aan te verbinden. Dat helpt in het door de gangen lopen en op zoek te gaan naar het betreffende werk.

Toiletsupplies

Ik voel me door dit experiment gesteund om deze werkvormen, interventies verder uit te werken. De vraag die blijft is, in welke vorm ik deze bladen ga gieten. Ik overweeg verschillende opties: Een 'scheurkalender', die naast de deurpost van elke ruimte wordt opgehangen. Waarbij elke deelnemer snel een blad afscheurt, terwijl hij de ruimte uitloopt. Waar maak ik een scheurkalender? Een postbak naast de deur met geplastificeerde kaarten, net zoals bij gewone exposities waarbij de extra uitleg ergens in de ruimte te vinden is. Alleen neem je deze kaart juist mee naar de expositie. Hoeveel kaarten moeten er dan in dat bakje?

Worden het ansichtkaarten, die affiniteit hebben met de A5 kaarten die de Baak al heeft of is dat te verwarrend en hoe presenteer ik ze dan?

Expositie 2 Another World door Annemiek Vera in Driebergen

We krijgen de mogelijkheid om op de najaarsborrel van de Baak, waar alle associés en freelance-trainers worden uitgenodigd dit onderzoek te presenteren, hoe kunst meer van de muur afkomt en gebruikt kan worden in de leeromgeving. In het landhuis, aan het einde van een professionaliseringsmiddag vol workshops over leiderschapsprogramma's, robotica en hospitality mogen we in een kwartier de trainers enthousiasmeren om deel te nemen en de aangeboden exposities te gebruiken in hun trainingen

De portretten van Annemiek hangen momenteel in gebouw Banning, het expositie gedeelte op het landgoed. Helaas is er te weinig tijd om daar naar toe te lopen. Daarom hebben we ter voorbereiding van al haar geëxposeerde werken A4 prints gemaakt op stevig en glanzend karton. Op de achterkant heb ik de titel van het betreffende werk geschreven. Mijn idee hierbij is dat het aantrekkelijk moet zijn om op te pakken en een diversiteit heeft aan keuzes zodat ieder iets treft wat zijn oog raakt.

Ik ben tevreden met layout en het ziet er goed uit.

Schilderijen van Annemiek Vera geëxposeerd bij De Baak in Driebergen

We hebben deze kaarten op alle twaalf statafels zeer precies neergelegd. Op elke tafel acht kaarten. De trainers, terugkomend van de workshop, zoeken elk een plek uit bij zo'n kaart. Na een korte introductie vraag ik ze om op de achterkant van het portret aan het portret te schrijven hoe ze de middag hebben ervaren. We geven hen daarvoor zeven minuten. Daarna lezen de trainers de teksten voor aan de anderen die aan dezelfde tafel staan. Omdat ik niet meer tijd wil claimen dan het verkregen kwartiertje dat we hebben gekregen, maan ik ze voorzichtig om te stoppen. Maar uit de reacties uit de zaal blijkt dat ze hun teksten graag allemaal aan elkaar voorlezen. Het proces aan tafel kan niet zomaar worden onderbroken. Blijkbaar worden er mooie en bijzondere teksten gedeeld. Komt de middag op een nieuwe manier weer voorbij. Ik ben verrast door het enthousiasme. We krijgen goede reacties over de expositie en de oefening. Een aantal trainers bevestigt dat kunst en De Baak bij elkaar horen. Er zijn negen trainers die mee willen doen met het onderzoek. Zij willen bewust kunst gaan inzetten in hun trainingen en dus gebruik maken van de exposities en de werkvormen die ik daarbij ontwikkel. Ik zal met hen contact hebben hoe het gebruik van de kunst bevalt en werkt, en wat het oplevert bij de deelnemers.

Expositie van Sophie Vermeulen bij De Baak Seaside Noordwijk

Expositie 3 Sophie Vermeulen⁸ in Noordwijk

Nieuwe expositie in Noordwijk, heldere foto's van performatieve situaties gemaakt door Sophie Vermeulen, recent afgestudeerd aan Fine Art in Arnhem. Sophie fotografeert geënceneerde situaties waarin gezichten belegd en omringd zijn met bloemen, objecten, voedsel. De ervaring met de kaarten van het werk van Annemiek en de vragen bij het werk van Jelle brengen me er toe om nu echte kaarten te ontwikkelen voor in de leerruimtes, zodat trainers ze kunnen gebruiken in hun programma's. De trainers faciliteren dus deze werkvormen met de deelnemers.

Een kaartenset met twaalf kaarten die gemaakt zijn door een stukje uit het werk te 'knippen' van Sophie. Net zoals de eerder geciteerde Wieteke van Zeil doet in de Volkskrant. In detail kijken om aandachtiger te leren kijken en het kijken te intensiveren. Een nieuw perspectief te beïden. Door een detail op te blazen van een groter werk, ontstaat een kleine speurtocht. Kan je het deel op de kaart vinden in een van de werken die je vindt aan de muren.

Ik maak teksten waarop het kunstwerk 'spreekt'. Alsof het kunstwerk hen uitnodigt om dichterbij te komen en te zoeken. Daarbij wil ik een link maken met het leerthema of de leervraag waar elke deelnemer mee rondloopt. Het zijn kleurrijke kaarten met de volgende tekst op de achterkant:

Vind me helemaal,
ergens in de gangen.
Kijk naar me.
Als deze foto het antwoord
is op jouw vraag,
welk antwoord krijg je dan?

Expositie 4 Being lost is a mere state of wonder⁹ door Marisa Rappard¹⁰ in Driebergen

Marisa tekent. Grote werelden op een droedelachtige wijze, en kleine heldere beelden met potlood, pen en stift. Soms is er opeens een vlak in één kleur geschilderd met een transparante verf. Haar lijnen zijn opvallend. Door deze diversiteit van werken voel ik me uitgenodigd om bij kaarten verschillende vragen te formuleren, en niet zoals bij Sophie steeds dezelfde opdracht te geven. Daarbij laat ik me leiden door wat ik in Marisa's tekeningen zie.

Als dit werk antwoord is op je vraag,
welk antwoord krijg je dan?

Als je iets terug zou tekenen, wat zou dat dan zijn?
Tekenen hieronder
Wat brengt het je?

Volg de lijnen die je ziet
in welke wereld raak je verzeild?
Welk perspectief brengt je deze wereld?

Zie je iets
of niets?
Zwijg ik
of spreek ik?
Als ik zou spreken
Wat zou ik je dan zeggen?

Volg de lijnen in de tekening
waar brengen ze jou?
En in het antwoord op je eigen leervraag?

Expositie 5 Op de groei gemaakt door John Sikking¹¹ in Noordwijk

John Sikking schildert doeken vol natuur. Op de locatie in Noordwijk richten we een expositie in met jungle en koraalachtige landschappen. Ik combineer de opdrachten van de kaarten voor Sophie en Marisa nu voor de expositie van John. Mijn onderzoek in het verzorgen van de juiste interventie is er dus een van methodisch try-outen. Elke keer varieer ik iets, stop ik met dat wat niet werkt en voeg toe wat op dat moment in mijn ogen mist.

Nu bij John voeg ik er drie nieuwe opdrachten aan toe. Ik gebruik de woorden verdwalen, streken volgend en ergens in verzeilen. Nieuwe woorden die bij me opkomen als ik naar zijn werken kijk.

Dit is een deel van een groter schilderij,
ergens in de gangen.
Verdwaal in mijn werk.
Welk antwoord brengt het je?

Dit is een deel van een groter schilderij,
ergens in de gangen.
Volg de streken die je ziet
in welke wereld raak je verzeild?
Welk perspectief brengt je deze wereld?

Wandel door dit landschap in je gedachten.
Welke associaties krijg je?
Hoe helpen ze je bij je leervraag?

Uit de serie Weefwouden van John Sikking in het restaurant bij de Baak Seaside

Laagdrempelig

Ondertussen geef ik mijn allereerste training 'De Informele Leider' voor De Baak in Noordwijk. Naast Koen Mertens, doorgewinterde trainer van dit programma, maak ik op een andere manier kennis met de Baak. Voor een groep van twaalf professionals die in hun organisatie niet de formele macht hebben onderzoeken we hoe zij hun informele leiderschap kunnen vergroten. Er zit veel improvisatie ruimte in de training.

Ondertussen hangen de foto's van Sophie Vermeulen in de gang. Een uitgelezen kans om gebruik te maken van mijn eigen verzonden en uitgeteste interventies. Ik vertel Koen dat ik verantwoordelijk ben vanuit HKU voor de kunst in Noordwijk en Driebergen. Hij is geïnteresseerd. We spreken er kort over. Ik voel schroom om te vertellen over de verzonden interventies. Zou het passen in het programma? Ik ken het draaiboek niet goed en omdat het de eerste keer is, kan ik niet goed aanvoelen waar het zou passen in het programma. Blijkbaar is dat belangrijk voor me op dat moment. Ik blijf opeens zo'n trainer te zijn waar Martin Groenhuis over sprak. Een met onzekerheid, die ik uit in de vraag: past het wel nu kunst toe te passen, lukt het wel, snappen de deelnemers het wel als we dit nu doen in het programma? Terwijl ik aan de andere kant weet dat ik voldoende ervaring heb om een werkvorm of oefening helder uit te leggen, en de impact er van kan verwoorden.

De kaarten liggen ook niet in de leerruimte waar we deze dagen de training geven. Ik merk hoe belangrijk het is dat het er ligt. Dat je zonder moeite het er met elkaar over kan hebben. Tot mijn grote verrassing voel ik nu aan den lijve hoe makkelijk die drempel opgeworpen wordt.

Na de training kom ik er achter dat de doos met kaarten al weken lang in een kast ergens achter de receptie staat. Blijkbaar verdwijnt zo'n doos vol kaarten gemakkelijk, wordt even opgeruimd en iedereen gaat weer over naar de orde van de dag. Ik neem het niemand kwalijk. Ik ervaar nu hoe belangrijk het is dat alle partijen, dus trainers, medewerkers van banqueting, de receptie, iedereen weet heeft van dit onderzoek. Daarom bespreek ik met Guendaline en Tanja hoe de medewerkers van de beide locaties betrokken kunnen worden bij dit onderzoek. Zij zijn eigenlijk ook participant in dit onderzoek, omdat de vraag juist gesteld wordt door Hospitality. Zij willen een stimulerende leeromgeving bieden. We spreken af dat drie mensen van banqueting verantwoordelijk worden voor de aanwezigheid van de kaarten in de ruimte met een uitleg erbij. De trainers worden er opmerkzaam opgemaakt door een speciaal bericht via de mail.

Bij de tweede module van training de informele leider liggen inmiddels de kaarten van John Sikking in de leerruimte. Koen spreekt me aan op de kaarten. Hij was vorige week ook in Noordwijk als trainer. Hij heeft er weet van. Blijkbaar helpt het feit dat je er vaker bent, je weet dat ze in de ruimte liggen. Het landt in het hoofd van de trainers.

Daarbij helpt het dat de banqueting medewerkers de trainers ook nog eens wijzen op de exposities en de bijbehorende interventie-kaarten. Er een gesprekje over voeren. Ik hoor van Nico Lammerse, verantwoordelijk voor de leerruimtes in Noordwijk, dat hij trainers daadwerkelijk activeert.

Ik merk het als hij Joop, trainer van een leiderschapsprogramma, heeft gesproken. Joop spreekt mij aan in de gang. Zijn deelnemers heeft hij gewezen op de exposities en de functie van in- en uitzoomen. Een thema dat aansluit bij leiderschap. Ik vind het een goed voorbeeld van een uitnodiging tot integratie van de kunst in proces van leiderschapsontwikkeling. Nico heeft een belangrijke bemiddelende functie. Hij zorgt er voor dat naast het experiment met de kaarten ook aandacht is voor het bekijken in de praktijk en dat trainers en deelnemers er mee aan de slag gaan. Het spreken over kunst en de potentiële werking ervan vraagt dus aandacht. Zo wordt de drempel in het gebruik van de kunstwerken verlaagd.

Ik moet denken aan wat van Rosmalen schrijft over de muzische werking van kunst en de bijdrage die deze werking kan hebben bij professionalisering. Zijn 'aannname is dat het in de kunst gaat om het leveren van een kwalitatief hoogstaand product'.¹² Hij wil echter niet de focus leggen op de kunst zelf, maar zijn aandacht richten op de werking van het kunstwerk. Door de werking wordt betekenis en zin gegeven. Hij noemt dit de muzische werking van kunst. Dat is in zijn ogen van groot belang, in het ontwikkelen van tegenkracht bij professionals.¹³ Ik heb in dit onderzoek gezocht naar hoe je een leeromgeving met kunst kan creëren waarin door het aanbieden van een goede bijpassende vorm de werking van de kunst meer tot zijn recht komt. Noem het het verzorgen van een *muzische brug in de leeromgeving*. Zo hoop ik dat trainers, inclusief mijzelf het onverwachte moment durven in te bouwen door te werken met de geëxposeerde kunst. Te kijken, in dialoog te gaan en meer betekenis en zin ervaren. Zo heeft kunst als interventie bijdrage in ieders leren.

1	nrc.nl/nieuws/2016/03/03/een-halve-minuut-per-kunstwerk-1597847-a721364	debaakseaside.nl/nl/over-baak-hospitality/en landgoeddehorst.nl/over-ons/	voort op een eerdere expositie met dezelfde titel in Centraal Museum Utrecht.
2	volkskrant.nl/cultuur-media/de-geesten-kijken-ons-aan-vanuit-een-andere-wereld-met-andere-kennis-b6a3aab7/	5 musework.nl en hku.nl/OnderzoekEnExpertise/Lectoraten/KunstEnProfessionalisering.htm	10 marisarappard.nl
3	Zeil, van W. (2018) Goed kijken begint met negeren, De kunst van opmerkzaamheid. Uitgeverij Atlas Contact.	6 jelleslof.nl
7 annemiekvera.com
8 sophievermeulen.nl	11 johnsicking.com
12 Rosmalen, B. van, (2016) <i>Muzische Professionalisering</i> , Utrecht: uitgeverij IJzer p.16
4	De Baak Hospitality is verantwoord:	9 mistermotley.nl/art-everyday-life/marisa-rappard-een-zoektocht.
Marisa bouwt met deze expositie	13 Rosmalen, B. van, (2016) <i>Muzische Professionalisering</i> , Utrecht: uitgeverij IJzer hoofdstuk 1